

19/1.5
ВИДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ АКАДЕМІЇ В ЧСР.
ÉDITION DE L'ÉCOLE POLYTECHNIQUE UKRAÏNIENNE EN TCHÉCOSLOVAQUIE

339

ПРОФ. О. МИЦЮК

Наукова діяльність статистика
Ф. А. Щербини

PROF. O. MYCJUK

VĚDECKÁ ČINNOST STATISTIKA F. A. ŠČERBYNY
STATISTICIAN F. A. SHCHERBYNA'S SCIENTIFIC
CAREER

1931

ПОДĚБРАДИ — LAZNĚ PODĚBRADY

Ф. А. ЩЕРБИНА.

Наукова діяльність статистика Ф. А. Щербини.*)

I.

Федір Андрієвич Щербина побачив світ 13 лютого ст. ст. 1849 року в родині виборного пан-отця з козаків нового Запорізького війська станиці Новодерев'янківської Єйського відділу на Кубані. Його дитячі роки проходили в сільській атмосфері стихійного станичного демократизму, спостереження козачих рад та самоврядування курінних громад, що уявляли в себе продовження демократичних традицій Запорізької Січі. Дванадцяти років він був відданий до Чорноморської військової духовної школи в м. Катеринодарі; по закінченні її його перевели до Кавказької духовної семінарії в м. Ставрополі. То вже був вихід сімнадцятилітнього хлопця в широкий світ.

В шістдесяті роки минулого віку в царині загальноросійських суспільних думок, поруч з нігілізмом, виступило народництво, як певного роду продовження славянофільства, чи як соціяльне славянофільство.

Прихильники народництва, що вилилося в своєрідну концепцію «руссаво соціалізма», були перейняті глибокою вірою в особливі шляхи якими завдяки «общинному» та «артільному» духові солідарности, Росія швидче навіть ніж Західня Європа дійде до ідеалів соціалізму, містичною вірою в нарід, носія ідеалів соціальної справедливості, вірою в простого мужика, якому належить майбутність. На кінець сімдесятих років нігілізм заступається народництвом, яке панувало не тільки в громадському житті та краснім письменстві, але також в науці та штуці.

Попавши з р. 1866 до Ставропільської семінарії, 17-літній юнак виховується вчителями — прихильниками народницьких думок, перечитує твори Чернишевського, з політичної економії, як все тодішнє покоління, одержує він знання з Д. С. Мілля, з робітничого питання — з Лассаля, Бехера та Пфайфера («Асоціація»), — словом, опановує літературу, на якій виховувалася того часу передова т. зв. ідейна

*) Історія українських соціально-господарських думок ще не розроблена, хоч в цій царині пройшло кілька визначних, навіть світового масштабу, наукових постатів. Їх внески в науку очікують насамперед окремих монографій що уможливають згодом появу писаної історії. Дещо роблячи для заповнення цієї нашої національної ділянки, між іншим виготовив я й цю працю, як спробу першої характеристики. Написана вона була з нагоди 80-ліття Ф. А. Щербини.

молодь. З закордону пропагувалося насадження ріжного роду асоціацій, і сімдесяті роки стають свідками появи в Росії потайних товариств, що ставлять собі таки«злочінні» цілі, як заведення серед простого народу шкіл грамоти, споживчих товариств, продукційних асоціацій. Перед інтелігенцією стало те питання, яке поставив в своєму відомому романі «Что дѣлать?» — Чернишевський. На те питання відповів в одній з прокламацій Бакунін крилатою фразою «Йти в нарід!» «Йти в нарід, щоб збудити в ньому дрімаючі революційні сили та оформити невиразну соціалістичну свідомість для вільного і щасливого устрою його майбутности». На той заклик «В нарід!», не зупиняючися перед труднощами і відповідальністю, маса ентузіастів, головне високо- і середньошкільської молоді, одягшись по-селянському та засунувши за халяву фальшивий пас, вирушала в нарід.

Але раніш, ніж розпочався той масовий рух в нарід, Ф. А-вич з товаришами з власної ініціативи розпочав працю в народі. Під впливом перечитаних творів Чернишевського, Мілля, Лассаля, Бехера, Пфайфера, ще в бурсі Ф. А-вич з товаришами заснували ремісничу артіль, в якій по вечорах столярували, в'язали книжки, шили чоботи тощо. Артіль ця заохочувала до більшого. Ф. А-вич з шістьома семінаристами, між якими був пізніш відомий на Україні революціонер землеволець Грицько Попка, що розпочав систематичний терор в Росії*), покинувши навчання, вирушили на Кубань, де коло Єйська, в станиці Бриньківській в р. 1869 і організували першу в Росії інтелігентську хліборобську артіль.***) Артільщики самі обробляли землю, рибальчили тощо, даючи приклад артільного господарювання. Поведена ними продукційна артіль, як показав пізніший досвід, належить до типу кооперації, найтруднішої до здійснення. Тож не диво, що на третім році їхня артіль розпалася. Артільщики перебороли спочатку неймовірне відношення селян до їх справи, здобули собі повагу, до їх зверталися за порадами в різних справах. Але, щоб давати відповідь на різні запити простого люду, одного юнацького ентузіазму було замало. Ф. А-вич переконується, що для праці в народі треба ще багацько і добре повчитися самому, на що бракувало коштів. Виручає випадок.

Живучи в артілі, Ф. А-вич придивився, що в кожній козачій станиці існувало часто в громадських хатах по кілька шинків, де козаки пропивали свої гроші. Чим пропивати трудові заробітки ріжним корчмарям, то хай ті їх прибутки залишаються громаді, — а сама випивка стане під громадську контролю, — з такою думкою його стаття «Общественный кабак», що була його першою літературною працею, вміщується року 1872 в «Кубанських Областных Відо-

*) Він заколов кінджалом у Києві 25. V. 1878 р. жандармського офіцера бар. Гейкінга.

**) Досі вважається такою артіль, заснована на Чорноморському бережжі Єропкіним, але єропкінська артіль повстала на кілька літ пізніше від бриньківської.

мостях». Нею молодий автор звернув на себе увагу редактора, який і виклопотав для продовження його освіти військову козачу стипендію. Восени року 1872 Ф. А-вич був вже студентом Петровсько-Розумовської хліборобської та лісової Академії в Москві.

Ця Академія в той час виявляла з себе визначне огнище сільсько-господарської науки (професори Тімірязів, Стебут, Бабухін), де, поруч з природничими науками, можна було набути добрі знання й з політичної та сільсько-господарської економії. З другого боку, революційні течії зробили з неї й кубло для своєї «підпольної» роботи, виховуючи діячів для майбутньої пропаганди в народі. Лише тут Ф. А-вич знайомиться з лавризмом та бакунізмом, відразу попавши в самий вир ідейних суперечок, зв'язаних з «хожденієм в народ». Лавристи стояли на тому, що перше, ніж вчити й кликати кудись нарід, треба пропагандистові самому набути серйозні знання та досвід. Бакуністи, не згоджуючися з тактикою лавристів, або, як дражнили їх, «ісусиків», гарячилися: «Як? Ми мусимо чекати цілі роки, доки скінчимо студіювання наук та народу? Та так ми ціле життя залишимося при одних тільки словах і ніколи не перейдемо до діла!» Ф. А-вич, що повернувся від народу, коли (в р. 1872) масове «хожденіє в народ» саме підготовлялося, мав вже трьохрічний досвід вищої, осілої форми подібного «хожденія», виступив з другими кубанцями проти бакуністів і їх захоплення бунтарством. Накликавши на себе докори за цю позицію, Ф. А-вич в інших справах вповні солідаризується з останнім студентством, переховує нелегальну літературу, бере участь також в протесті студентства проти порядків в Академії. Як учасникові протесту, йому прийшлося за нього покутувати — залишити Академію та перейти в р. 1874 на природничий факультет Новоросійського університету в Одесу.*)

Бувши ще московським студентом, Ф. А-вич вмістив статтю по земельному питанню в симпатизуючій народництву, дуже популярній тоді, петербурзькій журналі «Недѣля» Гайдебурова. В особистій розмові Гайдебуров — в той час великий авторитет — підбадьорив початкуючого автора, радив йому продовжувати працювати в соціально-економічній царині. Порада відповідала нахилу молодого автора, що після досвіду в бриньківській артілі, все більше зацікавлюється економічними питаннями й, перебуваючи в Академії не заглиблювався до дрібниць природничих наук, а виужитковував їх загальні теоретичні основи, яко підстави до вивчення в натурі економічного життя свого народу.

В Росії 70-х р. р. крайній революціонізм був поширений переважно на Україні й практика тероризму народовольців була витвором більш гарячої України, ніж холодної Московщини, витвором головно Києва, Харкова та Одеси. В останній, саме перед смугою революційного терору, жив Ф. А-вич. Проте, хоч серед його близьких товаришів були такі, згодом визначні народовольці-терористи,

*) Додатковий матуральний іспит він склав при Одеській гімназії ім. Решільє.

як Желябов, Софія Перовська і інші, Ф. А-вич не пройнявся народольською ідеологією тероризму, а на все життя лишився принциповим противником будь-якого пролиття крови. В середині сімдесятих років в Одесі існувала «Українська Громада», і він в деякій мірі був причетним до українського руху.*) Поруч зі студіюванням природознавства, Ф. А-вич ще більше цікавиться соціальними питаннями, рахуючи природознавство підмогою для наук соціальних, особливо в методологічному відношенні. Одночасно бере участь в переховуванні, транспортованій з закордону, нелегальної як російської літератури, так української (драгоманівської «Громади») та в пропаганді серед міського робітництва. Між різними справами збирає матеріали про українське народне життя, особливо про артілі, штунду, спілки, ватаги. Ідеалам соціалізму він шукав відповідних природних побутових форм в низах народу, в стихійно-звичайних установах і поглядах широких мас, вже усвідомивши собі, що як би не були сами по собі досконалі ідеали, але посажені на невідповідний ґрунт, в непідходящий осередок, вони не прищепляться.

На р.р. 1874—77 припадає повний розгром тих, що пішли у нарід». «Хожденіє в народ», до «обітованної мужицької землі», скінчилося не тільки гірким розчаруванням в наслідках пропаганди в наміряних надіях, але приблизно коло 3000 пропагандистів, по судовому чи адміністраційному вироку, мусіли опинитися на засланні чи навіть на каторзі. Розгром досяг також і тих, що працювали серед міського робітництва в Одесі. В провокаційний спосіб було заарештовано і молодого Ф. А-вича та, після одиночного ув'язнення, за «вредное вплианіє на одесское общество» адміністраційно, р. 1876 заслано на північ до Вологодської губернії та кинуте в відмінну російську стихію. Тим розпочався другий період його життя.

II.

На засланні умови первісного побуту найглухіших місцевостей Вологодщини, не могли не зацікавити політичного засланця й до того — народника. Він пильно спостерігав місцеву, в багатьох відносинах тоді ще первісну, культуру, з пануванням звичайного права над писаними, з пережитком «умыканія молодых», своєрідними формами зв'язку населення з землею тощо і дає про них кілька етнографічних статей. Між ними визначне місце зайняла наукова розвідка про «Сольвычегодскую земельную общину», що надрукована в «Отечественных Записках» за р. 1879, відкрила собою низку монографічних дослідів поземельної общини різних авторів на теренах б. Росії. До цієї розвідки, Ф. А-ча коли не лічити невеличкої статті

*) «Україна», кн. V, 1926, стаття О. Рябініна-Скляревського — «З революційного українського руху 1870-х років. Одеська громада 1870-х років». Коли я звернув увагу Ф. А. Щербини на оце про нього посвідчення п. Ряб.-Скляревського, то він мені одповів: «Не пам'ятаю. Полишаю це на одвічальності самого Ряб.-Скляревського».

про олонецьку общину Лалоша, про кравві земельні общини в літературі російській ще жадних монографій не існувало.

В розвідці Ф. А-вича, на масовім матеріалі, вібранім на місцях безпосередньо, подано реальні форми тамошньої общини, по раз перший в літературі встановлено було поняття складної общини, — одна з них вміщала 180 сіл, посілків та починків, — рівнож описано тамошній звичай вільної поземельної займанщини чи заїмки. Останній не означав того, що нібито хто скільки міг, той стільки й займав собі землі. Ні, заїмщик облюбовував певне місце й питав у сходу дозволу зайняти його. В разі згоди, таке місце займалося під розчистку і обробку на термін — 5, 10, 15 чи 25 років — протягом якого заїмщик встигав вибрати із землі, те що вклав у неї; після цього оброблений участок відходив до загального земельного фонду села і пускався в «развѣорстку» по жеребку, чи як інше. Редактор економічного відділу «Отечественных записок» видатний публіцист народницької течії Г. З. Єлісеєв вповні позитивно оцінив згадану роботу Ф. А-вича, сказавши, що вважає її не тільки багатою матеріалами по звичаєвому праву, але й цікавою по науковому їх трактуванню. По цій праці, Ф. А-вич вже остаточно відійшов в царину суспільно-економічних дослідів та заінтересовань.

Після чотирьох років перебування на засланні, спочатку в Сольвичегодську, а потім — в Каднікові, за міністра Лоріс-Мелікова, в р. 1800-м*), Ф. А-вичу було повернено волю, і він перебрався в рідний край, де взявся за продовження обслідувань народнього життя, працюючи до р. 1882, головним чином над дослідями Кубанської України та друкуючи про неї низку розвідок; крім того, відвідав Дніпровський повіт, досліджуючи його тодішнє общинне землеволодіння.

В р. 1881 відбулося терористичне вбивство народовольцями Олександра II-го. Внаслідок того, починаючи в року 1881 і аж по р. 1905 в Росії запановує глибока політично-соціяльна реакція, коли передові публіцисти, як от Н. К. Михайловський, скаржилися, що навіть російська молодь розгубила свої ідеали. 30-літній в той час Ф. А. Щербина послідовно продовжує свій мирний шлях народника-небунтаря.

Пригадаймо собі, як основоположник народництва Герцен говорив, що тільки на сільській общині, артілі робітників, мирському сході та рівному праві всіх на землю може розвинутися майбутня Русь. Пригадаймо, що головний теоретик народництва Чернишевський казав: «Да не дерзнем мы посягнуть на общинное пользование землею!» «Говорив: «Умрите, если нужно будет, за то, чтобы сохранить равное право каждого крестьянина на землю — умрите за общинное начало!»

Маючи на увазі ці основи ідеології тогочасного народництва, ми зрозуміємо, чому одним з перших в часі Ф. А-вич ще до заслання

*) Б. М. Городецький повернення з заслання Ф. А. Щербини датує роком 1879. Див. його статтю в «Историческомъ Вѣстникѣ» за 1911 (?) рік під назвою «Историкъ и изслѣдователь Кубанскаго края»; я користувався відбиткою.

досліджує та пише про сектанський рух на Україні (стаття «Малорусская штунда» в «Недѣлѣ», здається, р. 1876*), чому по повороті досліджує та дає працю «Земельная община в Днѣпровском уѣздѣ» («Русская мысль», 1880), чому в р. 1881 виходять його знамениті «Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм», що спочатку були сконфісковані, і чому, зрештою, у р. 1882 соціолог-народник С. М. Южаков передав своє редагування «Одесским Листком» саме Ф. А.-вичу.

На Україні в той час було дуже поширене сектанство. Деякі його форми проявом колективного духу остільки цікавили соціалістів-народників, що вони (Ковальський, Дробязгін, Фроленко) навіть пробували у штундистів заснувати хліборобські артїлі. Ф. А.-вич з любов'ю згадує про засновану відомим народовольцем Фроленком*) в Александрійському повіті сільську комуну з младоштундистів, що принципово не вживали найманої праці, не пили горілки, уважали себе братами по Христу та мали братню скарбницю. На Кубані в цілому ряді станиць (Комищуватій, Дерев'янківській, Щербинівській та особливо Уманській) він дослідив секту «шалапутів», що уявляла з себе послідовних непротивленців лихові, а деякі групи шалапутів, будучи общинниками, ще виступали, як «забродчеські ватаги», «чумацькі валки», а в хліборобстві гуртом орали, сіяли на спільній землі, разом і молотили (не цураючися найманої праці), щоб опісля вже ділитися зерном. Гуртове господарювання та обопільна братерська поміч спричинилися до того, що добробут селян-сектантів, в порівнянні з сусідами несектантами, був помітно кращий.

В розвідці «Земельная община Днѣпровскаго уѣзда» (на Таврії), на підставі масового матеріялу подано опис форм і земельного ладу української общини та звичаї українських заїмок: безтермінових і часових. Перші мали характер хуторів, другі — тимчасових захватів в царинах, зв'язаних з переложною системою господарства. Мені відомо, що серед професури Харківського університету одного часу точився спір, хто перший «відкрив» земельну общину в українців (в росіян вона «відкрита» була німцем Гакстгавзенем) — історик Багалій чи статистик Щербина і політикоеконеми схилилися до того, що першинство в тім належить Ф. А.-вичові.

«Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм»

*) «Недѣля» з половини 70-х р.р. і на початку 80-х була головним органом легальних народників, виходила щотижня.

*) О. Рябїнін-Скляревський (в тій же книзі «Україна» за р. 1926.) згадує про Фроленка, як про дуже освіченого і талановитого бунтаря, що служив і українству і народовольству. «Народовольчество і український рух («Громади») ці дві течії, каже Р.-С-ський, взагалі переплутувалися серед молоді 1870 р. р.». Додамо від себе, що серед російських землевольців, а потім народовольців (терористів), було багацько українців не тільки з походження, як напр. Желябов і С. Перовська, але й по переконанню, як напр., Ф. Волховський, що навіть випустив кілька брошур укр. мовою. Мушу проте нагадати, що на ті ж 70-ті рр. припадає чисто українська соціалістична течія — Драгоманів, Подолінський і ін., — яка різко відмежовувалася від російських тогочасних течій — бакунізма, лаврізма, землевольства, народовольства і чорнопередільства.

були першою капітальною роботою Ф. А-вича. Матеріал для неї дали автору його особисті спостереження та оповідання знавчих про ті господарські типи; опис артілі «Гуртова» зроблено по даних навіть жандарів, коли Ф. А-вич сидів у одеській в'язниці. Окремі розділи, цієї праці спочатку друкувалися в «Недѣлѣ» зар. р. 1876—77, які між іншим вітав Драгоманів.*) В першій третині подано загальний нарис, в яким з'ясовується походження гуртових форм господарювання з потреби солідарної обопільної трудової допомоги учасників та поборується погляд, що українці, як уславлені індивідуалісти, ніби вже з роду носять в собі нехоть до асоціаційних проявів. Крім того, тут всі знайдені ним на Україні, що повстали сами собою, натуральні асоціації в артільних і общинно-артільних формах склясифіковано в п'ять груп. До першої віднесено артілі типу Запорізької Січі, в який не було ані приватної власності, ані приватного господарства, а натомість все належало всім і «в якій асоціаційний принцип — по словах автора — був проведений одноманітно і з найстрогішою послідовністю у всіх своїх частинах і в подробицях» То були: а) чумацькі валки й ватаги, б) забродчеські ватаги, в) артілі запорізьких мислівців, г) громади дніпровських лоцманів, ґ) артілі дніпровських річних робітників і матросів, д) артілі українських торговців-ходебщиків. «Всі ці артілі, — каже автор, — продукт власне минулого історичного життя українського населення». В другу — переходову — групу віднесено: а) кримські солянопромислові артілі та б) артілі косарські. До третьої — відзначеної тавром общинно-земельних відносин — почислено ним сільсько-господарські артілі чи общинно-артільні форми: а) толока, б) артілі ніжинських табашниць, в) звичай спрягатися, г) артілі половинщиків та з долі, ґ) «гуртову», д) орендарські артілі, е) новітні хліборобські артіле-общинні форми, є) артілі чередників та ж) поштові артілі. В четверту групу віднесено артілі, головним чином, захожалих московських робітників на Україні; далі — наведено артілі неекономічного значіння. Всі знайдені автором на Україні артільно-общинно-кооперативні форми «уявляють з себе чисто звичаєві форми народнього життя», — про будь-які правні оформлення тут немає й мови. «Це живі пам'ятники минулого, що міцно тримаються за народні звичаї та традиції». Перші чотири групи для автора — вищі форми праці, зародки майбутнього**), що крім безпосереднього мають ще й соціальне виховуюче значіння. Останні дві третини книжки відведено описові 25 різних типів натуральних, звичаєвих трудових асоціацій. До виходу згаданої праці Ф. А-вича в російській літературі існувала всього лише одна історичного характеру брошурка (Калачова) про один з типів артілів, і через те робота Ф. А. Щербини прийнята

*) «Про теперішні спроби громадського господарювання і спільних заробітків на Україні майже тільки і єсть, що в «Недѣлѣ» 1876—1877 р. статті д. Ф. Щ-ни «Крымскія солепром. артели...», — писав Драгоманів. («Громада», Женева, 1878, стор. 44 і потім 73—74).

**) Драгоманів з приводу них писав: «... В самому мужицтві, і у нас на Україні, сами собі ростуть спроби товариського господарювання і ждуть того, щоб вчені люди подали їм свою поміч наукою». (Ibid., ст. 73—74).

була, як щось цілком нове по предмету дослідю. Справді, новим були в ній і наведені факти, і авторова власна теорія походження звичаю, і висунуті назви, й інші прикмети, що в цілому робило з неї першу наукову працю про стихійні прояви народнього колективізму в російській мові, працю, що здобула собі відразу високу оцінку. Особливо велике значіння їй мусіла надавати течія народницького соціалізму в його тогочасною ставкою на общину та артіль. Сам автор, одначе, відводив описаним ним формам зовсім скромну ролю, кажучи, що вони «майже не мають і не можуть мати ніякого істотно-реформуючого значіння в боротьбі з насунанням капіталістичного ладу... Їм тільки би відстояти своє власне існування». Таке поставлення 30-літнього автора до одного з фетишів старого народництва — артілі — свідчить, що йому вже з молодих літ був чужим ортодоксалізм тієї течії і він хоч і йшов у якійсь мірі в її річищу, одначе не сліпо, а критично ставлячись до її засад, як, так би мовити, народник-ревізіоніст. Взагалі ревізіонізм народництва походив з України, але це вже інша тема. Згадані «Очерки» Ф. А-вича стали професорами економії на університетах рекомендуватися студентам, як «пособіє», по них писалися реферати та взагалі багацько говорилсся про зачеплені в них питання*). Тим же «Очеркам...», поруч з «відкриттям» общини у нас, судилося відіграти на той час поважну ролю і в підриві сумарних національних характеристик що дав проф. Костомаров в його праці: «Двѣ русскія народности» (1861), де перебільшено «індивідуалізм» українців в порівнянні з комуналізмом великоросів. Що ця праця Ф. А-вича мала ревізуюче значіння відносно характеристик Костомарова, — на те вже звернув увагу Драгоманів.**)

На цей же період життя припадають його розвідки з історії рідної йому Кубані, що їх вміщено було в українській «Кіевскої Старинѣ»; в кн. VI за р. 1883» видруковано його «Бѣгле и крѣпостные в Черноморіи», в книзі XII за той же рік «Колонізація Кубанскої Области», в книзі II за 1884 — «Исторія самоуправленія у Кубанских казаков».

Такі ранні заінтересовання й праці Ф. А. Щербини. Не довго був він редактором «Одесскаго Листка»; через розходження з видавцем після якихось то двох-трьох тижнів, він мусів покинути те редакторство, а незабаром і перебратися на Вороніжчину.

*) У проф. А. С. Поснікова (в Одесі) відбувалися наукові журфікси, на які приходили професори, студенти, інтелігенція і, між іншим, С. Ю. Вітте. Одного разу на такому журфіксі йшов доклад про працю Ф. А-вича. З приводу того докладу Вітте так говорив в Посніковим, що пішов в журфіксу навіть не попрощавшись з господарем. Тут вже зазначилося те розходження, яке виразно вилилося в словах майбутнього міністра Вітте, сказаних ним, яко головою «Особаго Совѣщанія о нуждах сельско-хозяйственной промышленности»: «Горетій країні, що не виховала в населенню почуття законности й власности, а навпаки, насаджувала ріжного роду колективні володіння»...

***) Див. його «Науковий метод в етнографіі», «Товариш», ч. I. Львів, 1888, ст. 23.

III.

Покликані до життя з р. 1864 земські самоврядування, не задовольняючися тим quasi-статистичним матеріалом, який поста-чався поліцією та волосними правліннями, організують окрему земську статистику: в р. 1870 на Вятщині, в р. 1871 — на Тверщині, в р. 1874 — на Херсонщині, року 1875 — на Московщині та Чернігівщині. В році 1883 прийшла черга на Вороніжчину. Ф. А-вич, досліджуючи за різних okazji селянське життя, відчував внутрішню потребу, озброївшись статистичним методом, заглянути в саму глибину суспільно-економічного побуту сірої народньої маси, що в своїй більшості тільки з року 1861 перестала бути «крещеною соб-ственностью» і тому, коли йому було запропоновано, охоче згодився прийняти на себе (по Б. Городецькому — в 1884 році) заснування й провід Воронізькою земською статистикою. Але бувшого політичного засланця напевне не пустили б на таке відповідальне місце, колиб не підтримка з українських кол. В Одесі Ф. А-вич був близько зна-йомий з українськими малярем В. В. Ковалевим — другом Тараса Шевченка по малярській Академії —, який попросив за нього б. вороніжського губернатора — українофіла Богдановича, і це роз-чистило дорогу Ф. А-вичу до Воронізької статистики, Відтоді по-чався третій період його життя. В статистиці він знайшов своє по-кликання, що означило його будучність і зробило йому ім'я.

Вісімнадцять своїх кращих років віддав Ф. А-вич Воронізькій статистиці, ставши відомим статистико-економічними працями не лише в Росії, але й закордоном, і зайнявши почесне місце серед осівників земської статистики. Конкретна потреба земств, потреба з'ясувати, що сприяє, а що перешкоджає народньому господарству і добробутові селянства, як рівно ж потреба в з'ясуванні джерел оподаткування, викликали появу земської статистики. Здійснити ж це величезне завдання допомогли з одного боку увага до мужика в певних колах інтелігенції та визнання і в ньому людської особи-стости, а з другого — поява з народних низів творчих самоуків, що взялися за справу статистики. Для перших — «мужик-людина», для других — «мужик-брат», от що було патосом сотень і тисяч не-відомих каменярів земської статистики. Одні «йшли в народ», а ще більше в склад земських статистиків увійшло тих, що сами «вийшли з народу». З замилюванням ветеран земської статистики Ф. А. Щер-бина згадував мені з перших, між іншими Огановського, Крані-фельда, з других — Н. Кузнецова, Ів. Воронова, М. Дікарева, Ша-почнікова, Дядиченка та інших. З рідкою енергією самовідреченням, під адміністраційними репресіями й неймовірним відношенням селянства, той і другий тип статистиків, об'єднаних одною думкою, вивченням основних рис народнього життя, працювали протягом ро-ків, створюючи науку «опозиційну, антиурядову, революційну»*), якій «народницько-соціалістичні кола надавали такого великого гро-

*) «За сто літ», Д. В. І., 1927, кн. I, ст. 237.

мадського значіння».*) Не буде перебільшенням сказати, що, головним чином, народництво — в течії йдучій згори від інтелігенції, з одного боку, якій назустріч вийшли низові сили народу, низова течія, з другого — створили славу земську статистику в б. Росії. В шереху саме еволюційного народництва і виконав Ф. А-вич свій подвиг праці на полі статистики. По здобутих земською статистикою даних становище найчисленнішої в хліборобській б. Росії маси сільського населення виявилось в такому жахливому вигляді, що недавні душовласники, поміщики-реакціонери, та ті, що були за ними, стали запідозрювати й земську статистику і земських статистиків, що вони, буцімто, бажаючи викликати продовження реформи р. 1861, навмисне офарблювали становище селянства в темні кольори. Високо оцінювані з наукового погляду статистичні збірники по Рязанщині та Курщині були з постанови Земців «зубрів» навіть попалені. Про земську статистику на Україні говорено, як про «дзеркало, в котре не люблять заглядати виродки, що її ненавидять і переслідують».**)

Догматичні народники вірили в особливий, поминаючи капіталізм, шлях розвитку б. Росії, завдяки общині артїлі, кустареві — протиотрути супроти грядучої фабрики... Але белетристи критичного народництва, вже вказували, що немає місця для такого оптимізму: Гліб Успенський картинно змальовує «шествіє капіталізма» в образі льокомотива, який везли на село кулакові-купцеві... Справді, розкріпощення селянства прискорило темп переходу від натурального до грошово-мінового господарства. З'явилася домашня кляса буржуазії, дворянство пішло на занепад; ідеалізована старим народництвом сільська община, як союз заховуючий економічне рівенство своїх членів, стала давати ознаки розкладу: в ній почали виділятися поміщики в селянським кожусі.

Спостережене красним письменством «розшарування» села, що усунуло підведення всіх селян «під одно», знайшло собі підтвердження і в земських статистичних дослідах взагалі, а у Ф. А-вича зокрема. Не дивлячися на всі свої симпатії до общини і він уже в перших своїх статистичних працях по Вороніжчині од 1887 — 8 р. р. констатує, що в них існує: а) селянство, яке майже цілий рік купує собі хліб і тільки постачає наймитів, б) нейтральна середина, яка не наймає й не відпускає робочих рук на сторону і, зрештою, в) верхи, які тільки наймали робочу силу. В таким визнанні неоднорідности села «був, по виразу проф. Н. Макарова, смілий хід народника в бік вимог марксизму».***)

Новоповстаюча, занесена з Німеччини, марксистська течія б. Росії в констатованім земською статистикою «разслоєнні» села вже бачила — Ленін і інші — бажану їй «диференціяцію»; з того часу

*) Там таки, ст. 260.

**) Там таки, ст. 257.

***) Н. Макаров. Крестьянское хозяйство и его эволюция. Том I. Москва, 1920, ст. 33.

одначе «розшарування» і «диференціація» — виступають як зовсім різні розуміння.

Вісімдесяті роки були добою зародження, а дев'яності — розцвіту нового западництва на загально-російському ґрунті, марксизму. Прийшовши до б. Росії в ортодоксальній формі й вступивши в ідейне суперництво з народництвом, марксизм механічно поширює й на селянство тезу концентрації, очікуючи, що і в сільському господарстві більші підприємства неминуче поглинуть менші, що й тут відбудеться пролетаризація. За цього прогнозу не було рації дбати про підтримку селянства, яко такого, — тож значило йти супроти невблаганого «закону» економіки. Винісши смертний вирок селянству, німецька соціально-демократія, а за нею й загальноросійська, надовго ігнорують мільйонові маси селянства, скидаючи його зі своїх обрахунків.

Тим часом в Росії починають з'являтися публікації земської статистики, які не підтвердили тези концентрації відносно сільського господарства. Та навіть навідрот, здобутий величезний статистико-індуктивний матеріал показав, що селянське господарство не тільки не витісняється великим поміщицьким підприємством, а стійко тримається в конкуренції з ним і навіть провадить послідовний мирний наступ, — поміщицькі маєтки дрібняться та частинами поглинюються селянськими господарствами. Народництво, позбуваючись одної ілюзії за другою, в цім пункті знайшло підтвердження своїй вірі в селянство та в його майбутність й здобуло міцний ґрунт для себе й свої ставки на трудове селянство. Серед тих вчених статистиків, що помогли відкинути смертний вирок селянству, одно з визначніших місць належить Ф. А-вичу.

Його першою науковою статистичною працею був «Статистический сборник по Воронежскому уѣзду» р. 1884. Другою було «Крестьянское хозяйство в Острогожском уѣздѣ» р. 1887, за що «Русское Географическое Общество» присудило авторові найвищу нагороду — велику золоту медаль. Слідуючою була — «Оцѣночная статистика по четырем уѣздам Воронежской губернии» р. 1888, нагороджена Харківським університетом грошовою премією ім. князя Васильчикова. В ній зроблена одна з перших спроб в літературі питання розрізнити трудову селянську оцінку земель від капіталістичної, вказано, що в селянським трудовім господарстві капітал є логічною категорією, знярядям виробництва, а не історичною, як в капіталістичнім господарстві, приносячою надвартість; що категорія додаткової цінності до трудового селянського господарства не може бути прикладана; що природу трудового господарства складають споживчі потреби родини, які стимулюють його ведення й примушують трудового селянина інакше цінити землю, ніж капіталістичний підприємець, — в чім крилася причина успішної конкуренції трудових селянських господарств з поміщицькими. У відмінній формулі оцінки землі трудовими господарствами покладено підвалини розрізнення двох типів сільських господарств, що в продовженнях у інших авторів вилилося в спеціальну теорію трудового

сільського господарства і в обмеження класичної теорії поземельної ренти, як то маємо напр. в працях проф. В. А. Косинського.

Якщо честь основника земської статистики в б. Росії з деякими оговорками належить В. І. Орлову, хоч одним з основників можна уважати й Щербину, то слава розпочаття бюджетових дослідів над селянськими господарствами та врахування по них масових грошових явищ, смертності, каліцтва і недужости в бюджетовій формі належить по загальному признанню безроздільно самому Ф. А-вичу. Коли з ініціативи міністра С. Ю. Вітте в половині дев'яностих років взялися за підготовку двохтомового видання «Вліяніе урожаев и хлѣбных цѣн на крестьянское хозяйство» під редакцією професорів А. І. Чупрова та А. Поснікова, то в число дванадцяти видніших тогочасних економістів — співробітників (жартуючи, називано їх 12 апостолами*) запросили і Ф. А-вича, поклавши на нього в високій мірі складне, тяжке й одвічальне завдання — дати бодай приблизну конструкцію селянських бюджетів для всієї Росії, що й виконав він в розвідці того збірника — «Крестьянские бюджеты в зависимости от урожаев и колебания хлѣбных цѣн». В цій, єдиній в своїм роді, праці автор довів, що високі хлібні ціни сприяють тим господарствам, що мають бюджетові лишки і не сприяють тим, що мають бюджети з дефіцитом; низькі ж ціни навпаки — несприяють першим, а сприяють другим. Між іншим, Ф. А-вич прийшов в ній до одного ширшого соціологічного узагальнення, прозваного ним «законом пересічних потреб», який має таку формулювку: «В різних місцях Росії одержуються майже одноманітні пересічні величини, що визначають розмір селянських потреб. Якщо виявити їх поділенням загальної суми видатків селянської родини на кількісний склад останньої, то вийде, що грошові видатки в пересічному висновку на одну душу населення дуже близькі між собою в самих віддалених одна від одної місцевостях Росії»**)... Розмір їх для того часу виводився ним в 54 руб. 92 коп. Після нього одні поважні дослідники, як Чайнов і Челінцев***), признавали чи признають ідею загального рівня життя селян і «закон пересічних потреб» Щербини; другі, як Прокопович †), хоч і відкидають «єдиний рівень життя», загальний і нормальний для всіх селян, незалежно від їх добробуту, але не можуть пройти мимо «закону» Щербини, не можуть не числитися з ним. Пізніша критика методології бюджетових дослідів вказує на незручність сполучення в одне ціле особистих і господарських видатків родини ††), проти чого виставляється одначе заперечення, що дані бюджетової статистики в самих процесах їх складання є єдиними.

*) Цікаво, що сам ініціатор збірника С. Ю. Вітте, на підставі праці «12 апостолів» прийшов до інших, ніж вони, висновків.

***) «Вліяніе урожаев и хлѣбных цѣн...», 1897, т. II., стор. 6—7.

***) Челінцев А. Н. Теоретические основания организации крестьянского хозяйства, 1919., стор. 8.

†) С. Н. Прокопович. Крестьянское хозяйство, 1924., стор. 96.

††) С. Н. Прокопович. Там же, стор. 81.

Ще більшого значіння була праця «Крестьянські бюджеты», про їх історію, програми й методи зложення, видана «Вольно-экономическим Обществом» року 1900. Вона дає взірець бюджетово-монографічного способу досліду окремих селянських господарств, звичайно провадженого одночасно з масовими подвірними переписами чи в певнім до них співвідношенню. Від західньо-європейських та американських робітничих прибутково-видаткових бюджетів, які наведені і в згаданій праці, бюджети трудового селянства відрізнялися вже в силу відмінної природи робітника, для якого зарібна платня є основним «прибутком», і селянина, для якого заробіток на стороні відіграє мінімальне значіння та може бути й зовсім відсутнім. Те, що шукалося дізнати в спосіб річних бюджетів про селянські господарства земською статистикою в Росії, в Центральній Європі, — в Німеччині, Швейцарії (досліди проф. Лаура), Австрії, Чехословаччині (досліди професора Брдліка) — осягають методом регулярного з тижня в тиждень і з року в рік бухгалтерського спостереження вибраних типових селянських господарств; наприклад по Чехословаччині на рік 1928 в такий спосіб обсервувалося 328 господарств. Одноразовий земський бюджет селянського господарства давав його статистику і, щоб одержати динаміку, мало бути через певний час зроблене повторне обслідування. Бухгалтерське ж спостереження вже з слідуючого року подає як статистику, так і динаміку обсервованого господарства. Бюджетні досліди Сходу Європи повстали раніш, ніж бухгалтерські Заходу; останні потребують грамотного селянства, що систематично провадить записи по своїх господарствах. Зрештою, пророблені під керуванням Ф. А-вича воронізькі бюджети істотно відрізняються від інших такого ж роду бюджетів. Насамперед ними охоплено родину, як «ячевчну» соціальну організацію, і господарство разом, тобто вони уявляють з себе «бюджети родини», в яких частина припадає на господарські видатки, тоді як інші бюджетові досліди обіймають собою селянське господарство, — це є «бюджети господарств»; подруге, воронізькі бюджети збудовані й пристосовані до обрахунку потреб трудового населення, як основного фактора, для чого Ф. А-вич виробив, здається, докищо єдину в статистичній літературі класифікацію потреб трудового селянського населення. Разом зібрано було по Вороніжчині аж 176.821 бюджетів, кількість докищо не повторена в світовій бюджетовій селянській статистиці. «Воронізькі бюджетові досліди відіграли в російській статистиці, пишуть нині видатніші знавці історії питання*), таку ж роль, як і праці Дисретіаух та Le Play в західньо-європейській, — це була перша серйозна і велика спроба статистичного вивчення, пророблена в повнім озброєнні статистичною наукою». Ні скільки не бажаючи зменшувати значіння тої спроби і заслуг в ній Ф. А-вича все ж зі свого боку, бодай щоб фіксувати етап в розвитку методології, не можемо не

*) А. Чайнов и Г. Студентский. История бюджетных исследований Вид. 2. Центр. Стат. Управл. Москва, 1922., стор. 29.

додати до допіру сказаного проф. Чаяновим, що за наукової розробки зібраних багатих статистичних матеріалів, за наукової аналізи, статистичні ряди виучувалися лише «на око». Цього не завжди вистачає. Тимчасом більш досконалих способів аналізи, як комбінаційні таблиці — вперше вжиті в 1880 р. чернігівським земським статистиком А. П. Шлікевичем, — також методи кореляцій — відкритої Гальтоном в 1880 р. — воронізькі статистики і Ф. А. Щербина ще не вживали. Останній і до нині числиться серед принципових противників математичної статистики.

В своїх «Крестьянських бюджетах» Ф. А. Щербина, між іншим, виразно відчув, що поняття і термінологія політичної економії, виведені з аналізи капіталістичного господарства, не завжди придатні до селянських господарств. Це вже зазначив перекладчик політичної економії Д. С. Мілля на російську мову Н. Чернишевський, вказуючи, що ціла теорія економії потребує переробки; наш автор писав, що «термінологією політичної економії, особливо встановленою К. Марксом, ми користуємося лише умовно і в необхідности, бо не існує іншої номенклатури для аналізованих явищ, що тяжко вкладаються в рямці пануючих політико-економічних понять»^{*)}. Вже він запримітив, і цілком слушно, що ціла низка явищ селянського господарства потребують окремих спеціальних понять і термінів. Опісля на незадовольняючий стан політико-економічної термінології в приложенні її до селянського господарства вказували також Н. Н. Черненко, І. Лященко, В. Косинський...

Крім селянських бюджетів Ф. А-вич не лишав без деякої уваги й робітничі, про що свідчить його стаття «Потребность, как предмет научного изучения, и бюджеты рабочих семей»^{**}).

Тоді ж також по Вороніжчині Ф. А. Щербиною зроблено було, коли не помиляюся, першу в б. Росії спробу медичних подвірно-санітарних дослідів села. Під його керівництвом вироблено було програму і за його безпосередньої участі переведені санітарно-статистичні обслідування спочатку участку земського лікаря С. Мартинова, а потім, виправивши програму на основі проробленого досліді, і в районі земського лікаря А. Шінгарьова, відомого потім державного діяча, трагічно загинувшого підчас большевицького перевороту. Про свою методику подвірно-санітарних переписів Ф. А-вич зробив доклад на X З'їзді російських природознавців та лікарів.

Як сказано, вісімнадцять років працював Ф. А-вич у воронізькій статистиці, давши їй організацію та керуючи її веденням. «В добуванні сирових матеріалів, пише він^{***}), я або сам виробляв програми та формуляри, або давав тези та вказівки, які картки, програми, таблиці й інше та по яких зразках треба було робити. Такі складні та одвічальні форми, як бюджетовий блянк, або таблиці

^{*)} Крестьянские бюджеты, стор. 117.

^{**}) «Народное Хозяйство», 5, 1900., Петербург.

^{***}) «Життєпис проф. Ф. А. Щербини», надісланий ним Науковому Товариству ім. Шевченка з приводу обрання його дійсним членом.

для збірників, я складав сам, а другорядні формуляри, по моїх вказівках і попередніх зразках, складали мої співробітники, але в обох випадках це не обходилося без спільного обміркування з тими статистиками, які близько стояли до діла й були в курсі справ. Ідеологічний бік цілком належав мені». Ф. А-вичу, між іншим, вдалося раціоналізувати техніку підрахунку, створенням так званої «Воронівської картки», що прискорило і здешевило операцію приблизно в три рази. За час праці на Вороніжчині під редакцією Ф. А-вича ще побачило світ 66 томів видань Воронізького Земства в обсязі статистики, економіки та сільського господарства, при чім написаний Ф. А-вичом текст до «Своднаго сборника по 12 уѣздам Воронежской губерні» такий авторитет сільсько-господарської статистики, як проф. А. Ф. Фортунатов, називав «методологією земської статистики». Дійсно, в текстовній частині подано методологічні засади провадження земських статистичних переписів і вказано на ті труднощі, які при тім стриваються та як їх слід уникати. Не бракує там і компетентних технічних порад. Так для основних земських переписів він визнавав слушність за друкованими інструкціями, але для одноденних переписів з невеликою кількістю питань клав натиск на підготовленість персоналу. Потім стриваємося з порадами, як треба ставити питання селянам, щоб здобути конкретні відповіді, як задавати контрольні питання, як підготувляти персонал до провадження перепису і т. д.*). В тім же тексті Ф. А-вич, стоячи на позиції трудового розуміння селянського господарства, дає одначе досить матеріялу і для іншого, споживчого розуміння. Коли за першого розуміння селянське господарство розглядається, як трудове, в яким господарь сам працює й посідає засоби виробництва, то за другого — селянський тип господарства розглядається, як господарство, яке будує свою продукцію, виходячи зі споживчих потреб. Для споживчої точки погляду на селянське господарство родина і споживання — основні елементи селянського господарства, яке є родинною організацією. Ця родинна природа селянського господарства вповні була зрозумілою для Ф. А. Щербини; про неї в данім збірникові (на стор. 309) він писав: «родинний склад уявляє собою власне той центральний пункт в господарстві, навколо якого концентруються всі господарські ознаки», а трохи раніш в тім же збірникові, вказавши, що родинний склад і потреби — основа селянського господарства, він пробує (стор. 225) встановити «закон» впливу пересічних потреб на господарський лад хлібороба. Пізніше, в працях організаційно-продукційного напрямку загальноросійської сільсько-господарської економії (Чаянов, Челінцев та інші) зроблено синтез трудового і споживчого розуміння природи селянського господарства.

Добуті воронізьким статистичним бюро під керуванням Ф. А-вича матеріяли, між іншим, виявили розмір шкоди заподіяної родючим ґрунтам землі, невідомими на Заході, прірвами та ярками,

*) Doc. Šramčenko — Prof. F. A. Ščerbyna jako statistik. C. S. Statistický Věstník, květen, 1929, Praha, str. 384 i слід.

крім того ще й летючими пісками. В спеціальному докладі Ф. А-вича «О разрушении почвенных покровов», надрукованім у збірникові Воронізького статистичного комітету за р. 1884 і започаткуванім літературою питання, ставилася проблема меліорації в тодішній Росії; пізніше Ф. А-вичу, разом з забитим проф. Герценштейном, прийшлося проєктувати для б. Росії перший зразок меліораційного закону.

В зв'язку з кипучою дослідницько-статистичною діяльністю по Вороніжчині, Ф. А-вич знаходив час і для численних наукових дослідів і праць поза нею. До них відноситься насамперед праця — «Воронежское Земство с 1865 по 1889 г.», за яку Російська Академія Наук присудила авторові вищу премію імператора Олександра II. В ній було вжито статистичного методу освітлення явищ і, взагалі, доки потім не з'явилася історія земства Веселовського, згадана перша наукова праця по земському самоврядуванню була єдиним, так би мовити, підручником для заснування нових земств в б. Росії. Тут же зазначимо, що в час між двома революціями в б. Росії Ф. А-вичу доручено було написати «Історію Полтавського Земства»; з цієї праці з'явилося в друкові тільки «Введеніє в історію Полтавського Губернського Земства»; цілком же виготовлений до друку рукопис «Історія Золотоношського Земства» і виготовлений, але остаточно ще не зредагований, перший том «Історії Полтавського Губернського Земства» залишилися на хуторі автора, на Кубані, і доля їх докищо невідома.

Між працями по Вороніжчині, наїздами на Кубань, Ф. А-вич студіює транспортні та експортні перспективи Кубанщини, щоб обрати напрямки до будови нових залізниць, і випускає друком нариси економічних і торговельно-промислових умовин району Владикавказької залізниці (три випуски 1892—1894 р. р.). В них, крім відомостей про продукційність району, переселенців — «іногородніх», торговельне посередництво, вплив залізниці на поширення хліборобського знаряддя тощо, між іншим, автором була встановлена формула гужевої пудо-версти для півдня б. Росії. Ці нариси зробили Ф. А-вичу репутацію знавця в виборі напрямків проведення нових залізниць; а поза тим вони є одною з численних праць його по кубанознавству.

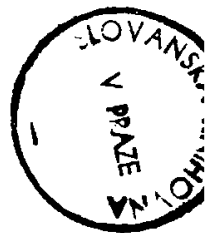
Теж між службою на Вороніжчині Ф. А-вич уділює час спеціальним дослідом над сучасністю й минулим рідної йому Кубані. В р. 1891 він друкує розвідку про «Земельную общину Кубанских казаков». Збираючи матеріяли, авторові прийшлося об'їхати більше трьохсот станиць та переглянути їх архиви. Розвідка ця писалася, коли про общину в російській літературі з'явилося вже чимало праць і, зрозуміло, що вона, по оцінці найвизначнішого сучасного знавця общини К. Р. Кочаровського, сказаній нам на словах, уявляє з себе крацу з моно графій, які існують про краєві общини. По її виході один з німецьких професорів Гейдельберзького університету, цікавлячися, між іншим, проблемою, чи може община перейти в

вищий господарський тип, відвідав Ф. А-вича аж на Кубані; на жаль, призвище того професора не збереглося.

В той же час Ф. А-вич пише популярну історію — «Кубанское казачье войско», видану в р. 1888, завдяки якій став відомим тогочасному наслідникові, пізніш цареві Миколі II.

Внаслідок того улегчено було призначення Ф. А-вича на чолі урядової експедиції в Степовий Киргизький Край, в області Акмолінську, Семипалатинську та Тургайську, щоб винайти вільні землі під переселенців з б. Європейської Росії. Провід «царської» експедиції відбувався, не пориваючи служби в воронізькій статистиці, в спосіб від'їздів на місця в літні місяці. Методи й досягнення воронізької статистики і в дослідях Степового Краю дали дуже добрі наслідки.

Відбиваючи інтереси пануючої в державному житті поміщицької класи, урядова переселенська політика б. Росії протягом XIX віку була дуже мінлива. То переселення дозволялося, як було, напр., за графа Кісільова, то обмежувалося зі страху, що нікому буде орендувати поміщицькі землі, чи обробляти їх по найму, як було після переселенського закону року 1889; від часу проведення великої Сибірської залізниці і по рік 1904 з переселенням числяться, як з неминучим явищем народнього життя; нарешті, з часу селянських розрух р. 1902, що відбулися в Костянтиноградським та Валківським повітах, запановує тенденція збутися зайвого сільського населення, яка після революції р. 1905 приводить просто до небезпечного формування переселенської справи. В добу, коли переселенням видав Комітет Сибірської залізниці (1893—1904) і коли в тим ще не зв'язувалося пізніших завдань, — видалення неспокійного селянського елементу за Урал, — Ф. А-вичу й прийшлося керувати дослідною експедицією в Середню Азію. Очевидячки, щоб виділити вільні простори під переселення, раніш треба було виробити норми позоставлення степів автохтонам. Завдання не мало ще прикладів розв'язання через своєрідний кочевницько-скотарський побут тубільців-киргизів, які ще не знали хліборобства, мобільності і цін на землю, споживали літом молоко, а взімку тільки м'ясо, оплату послуг провадили натурою, на багатько предметів щоденних потреб не існувало зовсім цін; риночність і грошовість проклали собі шлях в киргизький побут з дуже нечисленними покупними предметами — одно слово, не було ще даних про ті грошові явища, на яких можна би було опертися в оцінці земель. Не мавше прикладів вирішення завдання було розв'язано пристосуванням виробленої Ф. А-вичем у воронізькій статистиці трудової формули оцінки земель на основах потреб населення, сконстатованих щорічними бюджетами. Означивши за допомогою «сплошних» покібіточних переписів і монографічних бюджетів пересічні потреби киргизького населення, прийшлося потім для приділення земельної норми пройти через посередництво фактичного користівника степу, череди ріжнорідної худоби. Від бюджету потреб, через скількість худоби і споживання нею кормів до необхідної площі позоставлення

землі киргизам — ось та дорога, яку прийшлося науково проробити. Ідучи нею, на пересічну в 5 душ родину було виведено необхідними 24 коні чи 144 барани, а на випас їх протягом року по місцевих умовах було потрібно від 126 до 500 десятин степу. Це й стало пастівничко-кочевничою нормою позоставлення землі киргизам, що забезпечувала нормальне задоволення потреб родини й убоге устаткування господарства киргиза. Виведені норми позоставлення були однакові для всіх киргизів. Російський уряд не визнавав існувавших серед киргизів султанів (царків) та панства, але те розділення існувало фактично: були «манали» — біла кость і «букара» — чорна. Експедиція Ф. А-вича Щербини, виробленням однакових норм для тих і інших, несла фактичне вирівнення в землеволодінні киргизького народу. Вивласнення цієї дорогою киргизьких «поміщиків» уможлиблювало переселення з б. Європейської Росії певних кадрів селянства, претендувавших на вивласнення російських поміщиків. Перед інтересом заховання поземельної власности останніх, мусіла відступити святість й недоторканість поземельної власности білої киргизької кости. Але урівнюючими нормами Щербини були задоволені киргизькі маси населення. Після їх встановлення киргизькі бідніші родини стали подекуди брати з султанів орендну платню за випасувані їх чередами та отарами лишки степів проти норми й на ті гроші виправляти своє господарство. Особливо оцінив ширший загаль киргизької людности значіння й справедливність виведених Ф. А-вичем норм тоді, коли після першої революції в Киргизький край одряжено було групу вищих урядовців під проводом Кузнецова, щоб знайти там більше земель під переселення, ніж то зробила експедиція Щербини. У відповідь на те ціла депутація киргизів від Акмолінської, Семипалатинської, Тургайської та Уральської областей прийшла до Ф. А-вича, бувшого в той час членом Другої Державної Думи, з демонстративною подякою за все, що він для них зробив. Внаслідок «щербининського» обслідування Середньої Азії, закінченого на місцях в р. 1902, з'явилися «Труды экспедиции по изслѣдованію Степных областей» в 10 томах, що уявляють із себе капітальні статистичні, агрономічні, гідротехнічні, топографічні та інші досліди її учасників, яких було загалом до 100 душ. Способом означення норм, ужитим Ф. А-вичем в Степовім краї, потім користувалися для виведення норм землі кочевникам Сибіру та Туркестану.

Щоліта Ф. А-вич виражався в киргизьку експедицію, а щозіми вертав до Воронізького губерніяльного статистичного бюро. Так було, доки він не накликав на себе чергової адміністраційної репресії. Відгукуючися на передові змагання земців і громадянства, Ф. А-вич восени р. 1902 написав для Воронізького повітового комітету «О нуждах сельско-хозяйственной промышленности», доклад, що набув загально-російської відомости й став дійсно, історичним документом. «Вийшовши з-під пера, — пише в передмові до його закордонного видання редактор «Освобождения» П. С.(труве) — одного з найбільш талановитих і авторитетних земських статистиків,

Ф. А. Щербини, доклад цей дав на прикладі Воронізького повіту прекрасну науково обґрунтовану характеристику економічного положення всієї центрально-хліборобської смуги Росії». Серйозного змісту і тону цей знаменитий твір, виданий редакцією «Освобожденія» окремою книжкою*), містить в собі, додамо від себе, широко закреслену програму всебічних реформ в цілодержавнім масштабі, — економічних, національних і політичних. Досить сказати, що в ньому Ф. А-вич поставив вимогу «націоналізації землі» (стор. 27), також «організації сільсько-господарських союзів і кооперації явочним порядком» (стор. 30); з української точки погляду важливою є вимога давати дітям знання «рідної історії» й «рідної мови» (стор. 22), вимога «права вивчення дітей і друкування творів на місцевій рідній мові» (стор. 23)**); врешті, цілий доклад є обґрунтуванням тези, що в тогочасній Росії жадні економічні поліпшення неможливі без зміни існувавшего політичного абсолютистсько-монархічного режиму й що є корисною й необхідною — так кінчався доклад — «участь виборних від різних станів і місцевостей в загальній Всеросійській раді (совѣщаніи)».

Як видно з матеріалів розсліду, загальна російська рада уявлялася, як колишній земський собор — одними, а як конституція — другим. Так чи інакше, але доклад цей, одноголосно ухвалений повітовим комітетом і більшістю 83-х проти п'яти голосів губерніяльним, був для часів чорної реакції революційним актом, поставившим питання про конституцію, хоч саме те слово, з тактичних міркувань, і не було вжито. Він раптом поширився серед передової інтелігенції, став надзвичайно популярним серед студентів, його з ризиком кари використовує поступова професура в своїх викладах і, розуміється, на всіх, хто був замішаний в «воронежской революції» впали від міністра внутр. справ Плеве адміністраційні переслідування. Не обминули вони й інтелектуальну «пружину революції», автора докладу. Після допиту в січні року 1903 і його було одірвано від улюбленої праці по земській статистиці та адміністраційно вислано на Кубань, на свій хутір Джанхот, під «гласний нагляд» поліції.

IV.

З оселенням в р. 1903 на рідній Кубані, розпочався четвертий період життя Ф. А-вича, коли він цілком поставив себе на службу Кубанській Україні. Доки не спали з нього адміністраційні обмеження прав, він, продовжуючи своє заінтересовання Кубанню, заходився писати головно по архівних джерелах «Історію Кубанського казачього войска», якої перший том, від стародавніх часів Передкавказзя і до перших років появи на Кубані запорожців,

*) «Доклад Воронежскаго уѣзднаго комитета о нуждах сельско-хозяйственной промышленности», Stuttgart, 1903; в ньому 34 сторінки.

***) Безпосередньо це відносилось до укр. повітів Вороніжчини, але засадничо воно мало значіння й для всіх поневоленних національностей б. Росії.

вийшов в р. 1910*), а другий — в р. 1913; підготовлені матеріяли до третього і четвертого томів, і написані окремі глави, залишилися на Кубані й, здається, за громадянських війн згубилися.

До висилки на Кубань Ф. А-вич за наукову діяльність та наукові публікації був обраний членом багатьох наукових та науково-громадських установ; вже був, між іншим, дійсним членом Московського Юридичного Товариства і Вільно-Економічного Товариства (Петербург). В час висилки, в р. 1904, його обрано членом-кореспондентом Російської Академії Наук по відділу історії та суспільних наук. В р. 1904 в «Энциклопедическом Словарѣ» Брокгауза і Єфрона (т. XI, стор. 68) поміщено статтю, присвячену Ф. А. Щербині, в якій він названий «відомим земським статистиком» і вказано, що його воронізькі бюджети послужили «прототипом для всіх подібних праць» інших російських статистиків.

Перша російська революція усунула адміністраційні репресії над Ф. А-вичем і він вшановується численними виборами від кубанського населення; згадаємо лише, що він був обраний Головою Кубанської Козачої Ради, — коли не було ще конституції, потім — членом II-ої Державної Думи. Кубанська Козача Рада не скликалася в часу переходу запорожців на Кубань, з р. 1792, і те що їй дозволено було в р. 1906 зібратися й впорядкувати таке важливе питання краю, як земельне, в якійсь мірі — так гадає сам Ф. А-вич — завдячується, між іншим, і знайомству царя Миколи II з згаданою вище популярно-науковою книжкою Ф. А-ча про Кубанське козаче військо.

Друга велика Східньо-європейська революція потягла за собою поруч з соціяльним крутоломом, ще й самоозначення пригнічених національностей та визискуваних «окраїн». Українство набирало стихійних розмірів, Україна і Кубань робляться самостійними волею народа. Старий народник Ф. А-вич не став на бік від революційної повіді, а йде нога в ногу з народом. Разом з кубанцями, в більшості нащадками українського козацтва, Ф. А-вич проявлює в собі українську самосвідомість, почавши по власному признанню, на 69 році життя, як слід, вчити українську літературну мову. Не зайвим буде тут пригадати, що через заборону і переслідування українського слова, жадна з поперед наведених наукових праць Ф. А-вича в межах б. Росії аж до другої революції, з р. 1917, не могла з'явитися в українській мові. Наші вчені примушені були збагачувати своїми працями загально-російську літературу і науку і, помимо волі, їх імена експропріювалися на славу інтелектуальної культури панувавшої народности. Сьогодні нам приходится з приводу того чи іншого автора поборювати заперечення росіян — який же він українець? Ф. А-вич не мало своїх дослідів зробив, користуючися українською народньою мовою і здебільшого на теми з українського життя чи історії, але, не мавши можливости їх публікувати на українській мові, а лише на «общерусском языкѣ», він уявляє з себе

*) Одним із співробітників, що підбирав для цієї історії архивні матеріяли, був молодий тоді вчитель С и м о н П е т л ю р а.

таку постать, яку наші північні сусіди все силкуватимуться зачислити в шерог своїх наукових сил, не дивлячися навіть на останній, загалом беручи, український період і по мові його наукової творчості.

Революційне самоозначення Кубані вилилося в відбудові на «зрозумілих народу засадах Січі» Кубанської республіки, для якої і став щиро працювати Ф. А-вич. Обраний в 1917 р. головою Верховного Суду Кубанського Козачого війська, він одночасно був редактором місцевого щоденного часопису, давши до нього багацько дрібних статтів. Коли кубанському війську довелося захищати свій край від большевицької армії, він теж ходив у походи. Правда не в мушкетом а з пером в руках. Він «поклав на саме дно чемодана револьвер, щоб той не вистрілив, і віддав в чужі руки рушницю, бо не в силі забити людину»; тим часом мережав у поході свою поему «Чорноморці». Кубанська Краєва Рада в сесії з 28. X. 1918 р. вшанувала заслуги його перед краєм*). По остаточнім завоюванні Кубані (в р. 1920.) московсько-большевицькою армією Ф. А-вич з регаліями рідного козачого війська виемігрував до Юго-Славії. За подорожжі через Чорне море за кубанський «сепаратизм» російськими добровольцями-старшинами ледви не був скинутий з палуби в море...

З Юго-Славії Ф. А-вич перебрався до Праги-чеської, де видав, написану в Сербії, працю — «Законы эволюции и русской большевизм» (1921) р. В ній ґрунтовно розглянуто трьохлітній донеповський період большевизму і висловлено на большевизм оригінальний погляд. На думку автора — «большевизм з його діячами набрав характеру катаклізму, завдяки умовинам, що створені самодержав'ям і з'язаними з ним визиском і пригніченням народу» (ст. 26); він є «російським самобутнім еклектизмом гегемонічних настроїв і організацією і методами діяльності, і ідеологією» (162). Большевики «кричать, що вони законні спадкоємці К. Маркса і творять його волю. Розуміється, каже він, це — самозванство... Карла Маркса ніяк не можна уважати винним за ті метаморфози, які виявили російські «марксисты» (166—167).

Це була остання наукова праця Ф. А-вича в російській мові. Дальші публікації його виходять вже в мові українській: народництво Ф. А-вича завершується в Празі остаточним етапом — сучасним українством.

V.

Ще до еміґрації Ф. А-вича було в р. 1918 обрано професором статистики «Сѣверо-Кавказскаго Политехническаго Института» і окремо «Кубанського Політехнічного Інституту»; для своїх слухачів тоді ж був виданий Ф. А-вичем курс «Статистики». По прибутті до Праги, його обрано в р. 1922 звичайним професором по катедрі статистики на Українськiм Університеті, а в слідуєчiм р. 1923 — і на Українській Господарській Академії в Подєбрадах. В цей укра-

*) Див. «Стенографический отчет Чрезвычайной Рады Кубанскаго Края созыва 28. X. 1918.»

їнський період свого життя, не дивлячися на поважний вік, громадські обов'язки, як ректорство і деканство на Університеті та головування в Громаді Кубанців, і викладання лекцій в двох високих українських школах, Ф. А-вич знаходить час науково працювати, передає українській науці свої скарби набутих за довге життя знань, підводячи їм підсумки, пишучи в цей період, головним чином, узагальнюючі синтетичні наукові праці.

В р. 1922 вийшла в друку його «Історія статистики та статистичних установ», в якій проведено історико-соціологічний огляд, починаючи з віддалених відомих історії фактів, появи й розвитку статистики та її установ.

В р. 1925 видано літографським способом «Світову сільсько-господарську статистику», курс лекцій, читаних ним на українських високих школах. По матеріялах Міжнародного Аграрного Інституту в Римі в цій праці, що зближається з світовою сільсько-господарською географією, всю земну кулю, на основі масових даних про площі, населення, хліборобство і скотарство, поділено на сільсько-господарські зони, та віднайдено зонально-закономірну взаємозалежність між гушавиною населення різних країн та ступенем інтенсивності сільсько-господарської культури. Як окрема частина розробляється ним та ж взаємозалежність для колоній, що має в його системі скласти статистику колоніальну. Ціла ж система світової сільсько-господарської статистики має закінчитися спеціальною дисципліною — порівнюючою статистикою.

Крім того, підготовляються до друку, читані ним на українських високих школах, курси: «Бюджетової статистики» та «Кооперативної Статистики». В зв'язку з останньою написано ширшого обсягу працю «Кооперація й процесі закону асоціації».

Перша праця уявляє з себе розширення та доповнення, зробивши епоху в монографічних дослідях селянських господарств, його «Крестьянських бюджетов».

Дві останніх мають скласти певну цілість. В кооперативній статистиці класифікація й статистика кооперативів поставлені в зв'язок з його власною класифікацією потреб трудового населення, даною в т. I «Записок Української Господарської Академії», та з основами бюджетової статистики. В другій же праці по кооперації автор досліджує насамперед історію кооперації в зв'язку з «законом» асоціації. В розділі «Дарвінізм і асоціації тварин»*) автор, до сучасних родів статутарної кооперації, — бо переходове кільце в звичаєвих асоціаціях людей він подав уже в розглянутих вище «Очерках южно-русских артелей»... — проводить лінію з асоціацій тваринного світу, знаходячи їх корінь аж в первісній координації між складом атмосфери та організмами рослин і тварин. Він класифікує об'єднання тварин від простіших асоціаційних проявів до

*) Видруковано в місячнику «Česká Mysl», 1930, ч. 3—4 під назвою «Darwinizm a zvířecí asociace».

складніших форм*), проводить аналогію виявів асоціаційного принципу у тварин на вищих щаблях його прояву і у людей в формі тієї натуральної асоціації, що в політичній економії набрала назви простого співробітництва. Відзначаючи просто вражаючі подібенства, наприклад, асоціаційного зчіплення праці у тварин (джміль та малп) і у людей, разом з тим і показує різницю між ними — асоціації тварин не знають соціальної творчості, яка є невідійманою прикметою психіки людських асоціацій. Історична частина праці автора вчить, між іншим, що історія кооперації, коли не хоче бути однобокою й неповною, не може починатися з першої чверті ХІХ століття і обмежуватися тільки тим, що пішло з голови передових людей свого часу (Оуена, Фур'є тощо). Після досліду історії, він дає свою теорію кооперації, яка, як наукова дисципліна, на його думку, має будуватися на таких постійних властивостях: а) на «законі» асоціацій, що дає форми й організацію кооперативів, б) трудовому принципі, що дає матеріальний зміст кооперативам і в) соціальній творчості, розуміючи під нею творчу роботу колективного розуму людей.

В останні сім літ діяльності на українських двох високих школах Ф. А-вич дав, крім вище названих капітальних праць, низку наукових статей та розвідок до збірників Українського Університету, Української Господарської Академії та до Записок Наукового Товариства ім. Шевченка; останнє в р. 1925 обрало його своїм дійсним членом.

Не можу пройти мимо ще одних, зовсім іншого вже характеру, писань Ф. А-вича. До них належать перш усього дві віршовані його поеми. Одна, під назвою «Чорноморці», виводить героям козака-чорноморця з доби переходу запорожців з-за Буга на Кубань, котрий провадив боротьбу за демократичний устрій нового війська Запорізького. Написана вона в 1918—1919 р. р. кубанським варіантом української мови, має шість відділів та 2590 віршів. Це перша проба пера українською мовою на сімдесятім році життя. Друга поема, під назвою «Богдан Хмельницький», має шість дій, і 5790 віршів. Її почав наш автор складати на 78 році, а закінчив на 80 році життя. Це його відпочинки між науково-педагогічною діяльністю останніх років: їздячи з Праги до Подєбрад на виклади, часто в потягах він думав і мережив свої гадки про козацького батька Богдана на окремих клаптиках паперу... Обидві поеми пройняті глибокою історичною правдою та знанням духу епох. В уривках Ф. А-вич з успіхом читав їх на ширших зборах українців в Подєбрадах, Празі та Парижі.

*) Той же процес наростання солідарности у тварин від нижчих і до вищих талановито закреслив 50 літ тому, передчасно вибувши з життя, український економіст і соціаліст С. Подолінський в його праці під назвою «Громадівство та теорія Дарвіна» (див. женецьку «Громаду», рік V., ч. I., 1881). Як я переконався Ф. А. Щербина написав свою працю не знаючи про згадану нами роботу Подолінського. Оговорюю це з огляду на велику подібність ходу думок обох укр. авторів.

Крім поем, Ф. А-вич почав писати свої спогоди, в яких не мало і цінних соціально-господарських відомостей; на початок 1931 р. вже викінчено перші два томи.

Така в стислім, суто конспективнім, огляді многобічна науково-дослідницька та літературна діяльність, в зв'язку з громадським життям і на тлі перебутих епох, непартійного ветерана мирного народництва, статистика, соціолога, економіста, кооператора, історика та етнографа Ф. А. Щербини. Многоплідна п'ятдесятирічна наукова діяльність його і продукція гідні щирого подиву і наслідування молодих поколінь.

VI.

Колись дійде до повного видання творів Ф. А. Щербини, дуже розпорошених і в певній частині ставших великими раритетами. Тимчасом наведемо, без претензії на вичерпуючу повноту, приблизно хронологічно спис його літературно-наукових праць, поминаючи дрібні газетні та журнальні статті.

А. На російській мові:

1. «Изъ станицы (Общественные кабаки)», стаття в «Кубанскихъ Областныхъ Вѣдомостяхъ» за р. 1872, №№ 28 та 29.
 2. «Малорусская штунда», стаття в «Недѣлѣ» за рік 1876.
 3. «Новоприсадныя земли», там таки, 1877 р.
 4. «Двойственность русскаго сектанства», стаття там же, 1882.
 5. «Самосудъ над конокрадами», стаття там же, 188?
- В газеті «Русскія Вѣдомости» статті:
6. «На путиках», 1878.
 7. «Синіє клоки», 188?
 8. «Большая семья», 188?
 9. «Сольвыгодская земельная община», розвідка в «Отечественныхъ Запискахъ» за р. 1879.
 10. «Земельная община въ Днѣпровскомъ уѣздѣ», розвідка в «Русской Мысли» за р. 1880.
 11. «Русская земельная община», розвідка там же, №№ 4—8, 10—12, 1880.
 12. «Очерки южно-русскихъ артелей и общинно-артельныхъ формъ», Одеса, рік 1881.
 13. «Бѣглые и крѣпостные въ Черноморіи», «Кіевская Старина», рік 1883, кн. VI, стор. 233—248.
 14. «Колонизація Кубанской Области», там же, за той же рік, кн. XII, стор. 529—545.
 15. «Исторія самоуправленія у кубанскихъ казаковъ», там же, за рік 1884, кн. II., стор. 223—246.
 16. «Какъ появились общественныя земли», стаття в журн. «Сотрудникъ».
- В журналі «Сѣверный Вѣстникъ» вміщено статті й розвідки:
17. «Деревенскіє элеваторы», 1880.
 18. «Общинно-земельный кадастръ», 1885.
 19. «Казачьи станичные сходы», 1885.
 20. «Общинный бытъ и землевладѣніе у кавказскихъ горцевъ», 1886.
 21. «Областные вопросы», 1886.
 22. «Деревенскій капитализмъ», 1886.
 23. «В какихъ законахъ нуждаются сельскіє рабочіє», 1886.
 24. «По поводу одного статистическаго труда», 1886.
 25. «Прародительница общинно-земельныхъ порядковъ», 1886.
 26. «Неоконченный законъ», 1886.
 27. «Опять» qui pro quo, 1886.
 28. «Станичное правленіе и станичный атаманъ», 1887.
 29. «Къ вопросу о всероссійской переписи», 1888.
 30. «Договорныя семьи», 1888.

31. «Нѣчто о мужикѣ и мужиковствующемъ пессимизмѣ», 1889.
32. «Въ защиту крестьянской семьи», 1889
33. «Своевольная молодежь», 1890.
34. «Задачи русской общественной мысли», статья в журн. «Русская Мысль», 1881.
35. «Передача и обращеніе народныхъ знаній» в журн. «Устой», 188?
36. «Шабай и шабайство», в журн. «Дѣло», 1884.
37. «Еврейскій торговый корпоратизмъ», там же, 1884.
38. «Чѣмъ крѣпки русскія артели», «Міръ Божій»), 188?
39. «Статистическій сборникъ по Воронежскому уѣзду», окр. виданія Воронізького земства, 1884.
40. «Сборникъ оцѣночныхъ свѣдѣній по крестьянскому землевладѣнію въ Землянскомъ, Задонскомъ, Коротоякскомъ и Нижнедѣвицкомъ уѣздахъ», окр. виданія Воронізького земства, 1888?).
41. «Крестьянское хозяйство въ Острогорскомъ уѣздѣ», окр. земське виданія, 1887.
42. «Сводный статистическій сборникъ по 12 уѣздахъ Воронежской губерніи», окр. зем. виданія 1887 (в ньому текст написав Ф. А. Щербина).
43. «Кубанское казачье войско 1696—1888» (Сборникъ краткихъ свѣдѣній). Окр. виданія, 1888.
44. «Рабочія силы», статья в «Памятной книжкѣ Воронежской губерніи», 1884(?)
45. «Разрушеніе почвенныхъ покрововъ», доклад, там же.
46. «Хозяйственныя нужды и задачи Воронежскаго края», статья, там же, 189?
47. «Четвертное землевладѣніе», розвідка, там же 189?
48. «Продовольственныя нужды населенія Воронежской губерніи», статья там же, 1892.
49. «Бюджетная статистика», доклад на X З'їзді природознавців та лікарів.
50. «Подворно-санитарная перепись», теж.
51. «Исслѣдованіе Степныхъ областей», теж — всі три видруковано в «Трудахъ З'їзду», 1901.
52. «Обѣтованная земля», статья в «Экономическомъ журналѣ», 188?
53. «Рабочіе на Кубани», статья, «Русская Мысль», 1884.
54. «Карточный способъ собиранія и подсчета статистическихъ свѣдѣній», статья, «Юридич. Вѣстникъ», 1886.
55. Зредаговано Ф. А. Щербиною 66 томів видань Воронізького земства з полї статистики, економіки та сільського господарства; майже в кожному томі передмова чи окрема стаття чи цілий розділ написані Ф. А. вичем.
56. «Воронежское Земство съ 1865 по 1889 г.», окр. виданія земства, 1891 р.
57. «Земельная Община Кубанскихъ Казаковъ», розвідка в «Кубанскомъ Сборникѣ». Труды Кубанскаго Областнаго Статистическаго Комитета, т. II, Екатеринодарь, 1891.
58. «Хлѣбная производительность и торговля сѣвернаго района Владикавказской желѣзной дороги», окр. виданія, вип. I, 1892.
59. Теж середнього району, вип. II, 1893.
60. Теж південного, вип. III, 1894.
61. «Майкопскій подъѣздной путь», окр. вид. 1893.
62. «Ейскій порт и желѣзнодорожная вѣтвь къ нему», окр. вид. 1893.
63. «Азовская желѣзнодорожная вѣтвь», окр. вид. 1895.
64. «Къ біографіи Н. И. Костомарова», жур. «Кіевская Старина», 1895, кн. IV, стор. 63—275.
65. «Естественно-историческія условія и смѣна народностей на Кубани», вид. народн. вчителів.
66. «Крестьянскіе бюджеты въ зависимости отъ урожаевъ и колебанія хлѣбныхъ цѣнъ», розвідка в II томі збірника «Вліяніе урожаевъ и хлѣбныхъ цѣнъ на крестьянское хозяйство», 1897.

*) Числа з 14 по 38 і деякі інші, не маючі при собі точнішихъ означень, в необходимости я наводжу за відбиткою Б. М. Городецького «Историкъ и исслѣдователь Кубанскаго Края» (Ф. А. Щербина); дотичнихъ часописів дістати в Празі я не міг.

67. «Крестьянские бюджеты», окр. вид. Вольно-Экономического Общества, 1900.
68. «Потребности, какъ предметъ научнаго изученія и бюджеты рабочихъ семействъ», розвідка в «Народном Хозяйствѣ», № 5, 1900.
69. «Докладъ Воронежскаго уѣднаго комитета о нуждахъ сельско-хозяйственной промышленности», окр. вид. ред. «Освобожденія», Штутгарт, 1903, 34 сторінки.
70. «Труды экспедиціи по изслѣдованію Степныхъ Областей», редагування й участь, — ним написані вступи, чи загальні нариси, чи пояснюючі записки; вид. М. З. и Г. Имуществ, 10 томів.
71. «Киргизские бюджеты», 1906.
72. «Исторія Кубанскаго Казачьяго Войска», окр. вид. т. I., 1910, т. II., 1913.
73. В журн. «На Кавказѣ» статті й розвідки:
«Первобытный человекъ въ Европѣ и на Кавказѣ», 1909.
74. «Земскія учрежденія и земскія нужды», 1909.
75. «Шамиль», 1909.
76. «Происхождение казачьяго выборнаго духовенства въ Черноморіи», 1910.
77. «Очерки борьбы русскихъ съ черкесами», окр. вид. вип. I, 1912.
78. «Добрые обычаи и нравы», стаття «Русская Мысль», 1912.
79. «Исторія Армавира и черкесо-гаевъ», окр. вид. 1916.
80. «Введеніе въ исторію Полтавскаго Губернскаго Земства», окр. вид. 1914(?)
81. «Исторія Золотоношскаго Земства», ненадрукований скрипт.
82. «Законы еволюціи и русской большевизм», окр. вид. Прага, 1922.
83. «Курс статистики», окр. вид. 1919.*).
84. «Кардинальный вопросъ текущаго историческаго момента», сборн. «Крестьянская Россія», 1922.

Б. На українській мові.

а) друком:

85. «Значіння статистики, як наукової експертизи», стаття в збірникові Українського Університету в Празі, т. I, 1923.
86. «Проблеми світової сільсько-господ. статистики», журн. «Нова Україна» 1923.
87. «Сім'я славянських народів», стаття в ювілейному збірникові на честь проф. Дністрянського, 1923.
88. «Історія статистики і статистичних установ», окр. вид. Укр. Гром. Видавн. Фонду. 1925.
89. «Світова сільсько-господарська статистика», літогр. видання Видавнич. т-ва при Укр. Госп. Академії, 1925.
90. «Клясифікація потреб трудового населення в світлі бюджетних даних», стаття в «Записках Укр. Госп. Академії», т. I, 1927.
91. «Еволюційні переміни в ідеології статистики» — інавгураційний виклад ректора Ф. А. Щербини, надрукований в книзі «Український В. Університет в Празі в р. р. 1921—26», 1927.
92. «Визначні риси кооперації і кооперативів», «Коопер. Республіка», Львів, 1929.
93. «Darwinizm a zvířecí asociace» чеськ. місячн. «Česká mysl», № 3—4, 1930

б) рукописи:

94. «Бюджетова статистика»,
95. «Кооперативна статистика»,
96. «Кооперація й процеси закону асоціації»,
97. «Чорноморці», поема віршом,
98. «Богдан Хмельницький», теж.
99. «Спогади», т. I і II.

Червень 1931.

*) В журналі «Устои» ще півбелетристичне оповідання: «Под ценаурой».

VĚDECKÁ ČINNOST STATISTIKA F. A. ŠČERBYNY.

(R é s u m é.)

F. A. Ščerbyna pochází z rodu ukrajinských kozáků z Kubaně, potomků staroslavných Zaporožců. Narodil se 13/25 února 1849, vysokého vzdělání nabyl na přírodovědecké fakultě v Oděse.

Jak veškerá pokroková mládež 70tých let, tak i on zúčastnil se tehdejších nelegálních a revolučních organizací, pročež v r. 1876 byl konfinován ve Vologodsku.

Už dříve jevil zájem pro odbor sociálních věd se stanoviska národního a uveřejňoval své výzkumy v „Neděli“ Gajdeburova; připravil též své znamenité „Očerky južno-ruských artělej i obščinno-artělních form“. V době své konfinace věnoval se badání o hospodářských poměrech zaostalé severní Velkorusi a vydal řadu prací, z nichž nejdůležitější vztahovala se na „Solvyčehodskuju zemelnuju obščinu“.

Po návratu z vypovězení v r. 1880 pokračoval ve svých hospodářských studiích o Ukrajině, zejména pozemkové obščině dněprovského okresu věnoval důležitý spis, v němž po prvé bylo objeveno obščinné pozemkové zřízení na Ukrajině (ohledně Velkorusi udělal ten „objev“ Němec Haksthausen).

V r. 1883 byl pozván do Voroněžska, aby zde organizoval a řídil zemskou statistiku, a v četných statistických badáních a publikacích bylo pak jeho jméno stále zastoupeno. V textové části „Svodnavo sborníka po Voroněžčině“ vyložil metodologii zemské statistiky. Zejména byl prvním badatelem, jenž zahájil statistické vyšetřování rolnických hospodářství podle metody rozpočtové a dal v tom směru několik prací, na př. „Krest'anskije biudžety“. Mimo statistické práce na Voroněžsku vykonával též řadu jiných; na př. řídil expedici do stepní oblasti kirgizské a s plným úspěchem překonal zde obtíže spojené s novým ve statistické praxi úkolem, vyšetřování kočovných dobytkařských hospodářství. Vyšetřil též předpoklady provedení železniční trati na severním Kavkaze. Napsal dějiny Voroněžského zemstva a pod. Některé z těchto jeho prací byly vyznamenány cenami vysokých ústavů vědeckých v Rusku.

Vysoce plodná činnost F. A. Ščerbyny na Voroněžsku po osmnácti letech neúporné práce přerušena byla opětovným úředním vypovězením; k žádosti stoupenců konstitucionalismu vyložil statisticko-národohospodářské důvody pro nezbytnost změny vládní soustavy ve smyslu zavedení konstituce a to stačilo, aby byl úřadu zbaven a konfinován na svém statku na Kubáni.

V ovzduší rodné své Kubaně záhy zaujal přední místo v občanském a vědeckém životě. Byl předsedou Kubaňské zemské rady v r. 1905, zvolen byl delegátem Kubaně do státní Dumy; vydal ve dvou dílech „Dějiny kubaňského kozáckého vojska“.

Po příchodu bolševismu emigroval a usadil se v Praze. Byl zde zvolen profesorem stolice statistiky na Ukrajinské universitě v Praze a na

Ukrajinské hospodářské akademii v Poděbradech a na obou těchto ústavěch přednáší podnes. V době svého pobytu v emigraci vydal v ukrajinské řeči řadu prací, na př. „Dějiny statistiky a statistických ústavů“, „Zemědělská statistika“ a jiné. Připravil k tisku „Družstevní statistiku“ a rozpočtovou; rovněž práci „Družstevnictví a procesy asocičního zákona. Pracuje o statistice koloniální a j.

V celku během svého života F. A. Ščerbyn vydal kolem 90 vědeckých prací a pojednání a nehledě k pokročilému stáří (82 leta) dosud zachoval si pracovní schopnost a stále ještě pracuje. Je v zájmu vědy, aby tomuto významnému pracovníkovi bylo dopřáno dovésti nevšední jeho vědeckou činnost k zdárnému konci.

Prof. O. Mieluk.

STATISTICIAN F. A. SHCHERBINA'S SCIENTIFICAL CAREER.

(R é s u m é.)

F. A. Shcherbina proceeds from the Ukrainian Kuban Cossacks, the decendants of the former Zaporogian Cossacks. He was born on the 13/25—II—1849; he obtained the University degree on the faculty of natural sciences at Odessa.

Like all radically minded young people of the seventieth years of the last century, he took part in illegal revolutionary organizations and, as a result, in 1876 the banishment to Vologda followed.

Still before the banishment he had shown the interest to the domain of social sciences, placing his researches in Gajdeboorov's „Week“. It was then that he wrote his famous „Outlines of the south-russian land workmen's asociations and of the forms folk-land farming“. In the exile he investigated economical conditions of the backward North of Great-Russia, and wrote a series of researches, the most important of which was „Solvychegodsk folk-land farming“.

Having returned from the exile in 1880, he resumed his study of economical conditions in the Ukraina; in his work about common farming in Dniepr district, the folk-land system of the agriculture in the Ukraina was laid open for the first time (the similar „dicsovery“ with regard to Great-Russia had been previously done by the German Haksthausen).

In 1883 he was invited to organize and conduct the *zemstvo* statistics in the Voronesh dictrict. The invitation determined his career for the whole life. Shcherbina's name can be found in numerous publications' of the Voronesh *zemstvo*. He gave the methodology of the *zemstvo* statistics in the text part of the „Joint Voronesh Magazine“ and was the first that applied the budget method to the study of the peasants' farming. „Budgets of peasants“ is one of his works on the question.

Anyhow his work was not exclusively confined to statistical explorations at the Voronesh *zemstvo*. He directed the expedition to the

Kirgiz steppe country, where he successfully mastered the difficulties arising from the novelty of statistical exploration of nomadic cattle and horse-breeding husbandry. He investigated economical conditions of the construction of railways in the northern Causasus, wrote the history of the Voronesh *zemstvo* and so on. Some of his publications were awarded with prizes by the superior scientific institutions in Russia.

This very productive period of F. A. Shcherbina's career in the Voronesh statistics was cut short after 18 years of selfdenying work by a new administrative exile. At the request of some constitutionalists he had shown, how the statistic-economical reasons necessitated the change of the régime in the direction of the introducing of constitutional laws, in consequence of which he was suspended and sent out to his estate in the Kuban.

There in his native surroundings he soon took up the most important place both in social life and in the scientific service to the country. He was the head of the Kuban Cossacks Council in 1905, and the deputy from the Kuban to the state Duma. He wrote and issued „The history of the Kuban Cossack troops“.

When bolsheviks seized the power Shcherbina emigrated and took abode at Prague. There he was elected as the professor of statistics to the Ukrainian university at Prague and the Ukrainian Polytechnics at Poděbrady, in which schools he is giving lectures up to now. During this period of his life he published many scientific researches in the Ukrainian language: „History of statistics and statistical institutions“, „Worlds' agricultural statistics“ and others. Some works are ready for printing — „Cooperative statistics“, „Budget statistics“, „Cooperation and the laws of associations“. In the process of preparation is his work on colonial statistics and some others.

Summarily, there were issued some 90 publications and researches of F. A. Shcherbina. Though 82 years old he still possesses the capacity for work. It is in the interest of sciences to give this prominent intellectual worker the possibility for completing his valuable scientific works.

